

BALÁZS JEROMOS OFM
A liber creaturae metafora
Szent Bonaventura műveiben

„Isten igéje minden teremtmény, mert általuk Isten beszél” – írja Szent Bonaventura (1217 k. – 1274) a Prédikátor könyvéhez fűzött kommentárjában.¹ A következőkben azt szeretném bemutatni, hogy a középkor kiemelkedő ferences teológusának igeteológiai gondolkodásában milyen szerepet tölt be a természet, a teremtett világ. Bonaventura szerint a teremtmények szépsége és rendezettsége képes elvezetni, visszavezetni szemlélőjüket a Teremtő örök gondolataihoz. Híres, úgynevezett „Két Könyv”-elméletében kifejti, hogy miként a Szentírás könyve által Isten szól az emberhez, a természet is – mintegy másik könyvként – éppúgy Isten szavát közvetíti.

Kiindulópontként hadd szólaljon meg maga Szent Bonaventura. Terjedelmes – magyar nyelven mindmáig csak részlegesen hozzáférhető – életművének egészében mintegy ötvenszer fordul elő a *könyv* mint

¹ SANCTUS BONAVENTURA: Commentarius in Ecclesiasten, c.1, v. 11, in uő: *Doctoris Seraphici S. Bonaventurae. Opera omnia*, t. VI., Collegium Sancti Bonaventurae, Quaracchi, 1893, 16. (az idézetet ford. B.J.)

kép. Ezek közül kimondottan a természet könyvéről, amelyet Bonaventura helyenként *liber creaturae*-nak, másutt *liber naturae*-nak nevez, hatszor esik szó.² Ezek közül választottam két szövegrészletet. Életrajzi háttérükről mindössze annyit bocsátok előre, hogy az első idézet Bonaventura tudományos pályájának elejéről származik, az 1254 körül írt *Breviloquium* című művéből. A második szövegrészlet életének legvégén keletkezett, 1273-ban: legutolsó, befejezetlenül maradt művéből való, a *Collationes in Hexaëmeron*ból, vagyis a hatnapos teremtéstörténetről szóló beszédsorozatából. Tanulmányom vezérfonalát ezek a szövegek jelölik ki, a továbbiakban ezekre reflektálunk különböző horizontokon.

I. Részlet a *Breviloquium*ból:

„Az első létesítő ok e világot érzékelhetőnek teremtette, hogy kinyilvánítsa benne önmagát, vagyis, hogy a világ, mintegy tükörként és nyomjelzőként visszavezesse az embert Istennek mint alkotójának szeretésére és dicsőítésére. Ennek megfelelően két könyv létezik, az egyik, a bensőbe írott könyv: Isten örök művészete és bölcsessége, a másik, a kívülre írott könyv: az érzékelhető világ.”³

II. Részlet a *Collationes in Hexaëmeron*ból:

² Vö. WINTHIR RAUCH: *Das Buch Gottes*, Münchener Theologische Studien 20., Max Hueber Verlag, München, 1961, 5.

³ SZENT BONAVENTURA: *A hit rövid foglalata. Breviloquium*, Kairosz, Budapest, 2008, 93–94. (ford., jegyz. Dér Katalin). – Az eredeti szöveg helyét ld. SANCTUS BONAVENTURA: *Breviloquium*, II, 11, in uő: *Doctoris Seraphici S. Bonaventurae. Opera omnia*, t. V., Collegium Sancti Bonaventurae, Quaracchi, 1891, 229.

„...Az egész világ árnyék, út, nyom, és kívülről írott könyv. Ugyanis bármely teremtményben ott van az isteni minta ragyogása, azonban homállyal keveredve, ezért olyan, mint amikor árnyék vegyül a fénybe. Továbbá út is, amely elvezet a mintához. Amint látod, hogy az ablakon belépő fénysugár különféle színeket ölt az eltérő részek eltérő színei szerint, úgy az isteni sugár is minden egyes teremtményben különféleképpen, különböző tulajdonságokban ragyog fel. A Bölcsesség könyvében áll: »Megjelenik nekik az utakon« (Bölcs 6,16). Továbbá Isten bölcsességének nyoma, ezért a teremtett világ nem más, mint Isten bölcsességének egyfajta képmása, metszete. És mindezek alapján a teremtett világ mintegy kívülről írott könyv. Amikor a lélek látja ezt, feltűnik számára, hogy át kell mennie az árnyéktól a fényhez, az úttól a célhoz, a nyomtól a valósághoz, a könyvtől a valódi tudáshoz, amely Istenben van. Ezt a könyvet csak a legmagasabban szemlélődők képesek olvasni, nem a természetfilozófusok, mert ők csak a természetét ismerik a dolgoknak, de nem ismerik őket úgy, mint nyomokat.”⁴

A két szövegrészlet keletkezése között (1254–1273) kevés híján két évtized telt el; Bonaventura csaknem összes többi műve ezalatt íródott. Két idézetünk tehát mintegy keretbe foglalja az egész életművet. Mutatkoznak közöttük a műfajukból adódó különbségek –szembetűnő például, hogy a *Breviloquium* – a mű címéhez híven, amely rövid beszédet, rövid beszélgetést jelent – sokkal tömörebb stílusú írásmű,

⁴ SANCTUS BONAVENTURA: *Collationes in Hexaemeron*, in uő: *Doctoris Seraphici S. Bonaventurae. Opera omnia*, t. V., Collegium Sanctae Bonaventurae, Quaracchi, 1891, 368. (az idézetet ford. B.J.)

mint a *Collationes*, amelynek szövege oldottabb, beszédyszerűbb, hiszen ez a mű nem is Bonaventura lejegyzésében maradt ránk, hanem a hallgatóság jegyzeteiből, úgynevezett *reportatio*-k formájában. Ez a második szemelvény a középkori egyetemi beszéd-típusok közül a *collatio* műfajába tartozik. A *collatio* olyan beszéd volt, amelyet általában délután vagy este tartottak, és az előadó nem új témákat vetett föl benne, hanem az aznap reggel hallott prédikáció vagy egyetemi előadás főbb pontjait tárgyalta újra.⁵ Érdekes, hogy Bonaventura ebben az utolsó művében mintegy az élete alkonyáról tekint vissza azokra a témákra, amelyek már pályájának reggelén, fiatal tanár korában is foglalkoztatták. Közéjük tartozik a *liber creaturae* gazdag témaköre is.

Idézeteink szembetűnően sok egymásnak megfelelő részletet tartalmaznak, amelyeket a következő állításokban összegezhethetünk. Bonaventura a teremtett világot könyvhöz hasonlítja. E könyv az ember számára hozzáférhető. Isten kifejezetten neki írta, hogy visszavezesse őt önmagához. Az ember alapvetően képes a természet könyvének olvasására, jóllehet a bűnbeesés következtében a természet könyv jellege, olvashatósága elhomályosult előtte. Isten azonban a bűnbeesést követően sem szűnik meg közölni önmagát az emberrel, hanem új könyvet ad neki, a Szentírás könyvét, amely segítségére lehet a természet könyvének helyes értelmezésében.

A természet mint könyv metafora nem Bonaventuránál jelenik meg elsőként, hanem tágas hagyománytörténeti kontextusba illeszkedik. A kívül-belül teleírt könyv képe, amelyről szemelvényeink szóltak, bibliai előzményekből származik. Ezekiel könyvének 2. fejezetében,

⁵ Vö. JACQUES GUY BOUGEROL: *Introduzione a San Bonaventura*, Edizioni L.I.E.F., Vicenza, 1988, 146. (ford. Abele Calufetti)

illetve a Jelenések könyvében is szó esik kívül-belül teleírt könyvtekercsről. Ezekielnél – egy sajátos látomás leírásában – a próféta nem olvasás útján sajátítja el az elébe tett könyv tartalmát, hanem azáltal, hogy meg kell ennie. „Te pedig, emberfia, hallgass mindarra, amit én majd neked mondok [...], nyisd fel szádat és edd meg azt, amit én neked adok. Erre azt láttam, hogy íme, egy kéz nyúlt felém: benne könyvtekercs volt. Kiterítettem, és az kívül is, belül is tele volt írva” (Ez 2,8–9).

Ezen a ponton nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a *könyv mint tárgy* korántsem ugyanazt jelentette a Biblia keletkezésének idején, mint a középkori Európában. Bonaventura közvetlen kapcsolatot teremt az ezekieli szöveghellyel, azonban a prototipikus könyv számára már nem könyvtekercs, hanem a ma is általánosan elterjedt, lapozható, kódexformájú könyv. Az egymás mögé illesztett lapokból álló kódexek a Kr. u. 2. században jelentek meg, és a 3–4. században terjedtek el.⁶ Kívül és belül teleírt könyv, *liber scriptus intus et foris* – olvassuk a Szentírásban és Bonaventura műveiben is. De mást jelent a *kívül* és a *belül* fogalma egy tekercs és mást egy kódex esetében. Bonaventura éppen ezért helyenként már nem is egy tekercs két oldaláról, hanem két külön kötetről ír. (Külön kutatást érdemelne, hogy napjainkban az íráshordozók fejlődésére nézve legalább olyan mértékű változás tanúi lehetünk, mint amekkora a tekercestől a kódexekhez való átmenet volt. Vajon eleven marad-e, és hogyan aktualizálható a jövőben a könyvmetafora?)

Giuseppe Tanzella-Nitti a metafora alakulását részletesen végigkövető tanulmányában ezen kívül egy másik fontos bibliai előzményre is felhívja

⁶ Vö. CZIGLÁNYI ZSOLT: *Az Ószövetség története*, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, Pécs, 2016, 11.

a figyelmet: az égbolt *mint sátorlap* metaforára.⁷ A 104. zsoltárban olvasható, hogy a Teremtő „kifeszíti az eget, mint egy sátrat”, az ítélet napján pedig, mint Izajásnál látjuk, összetekeri majd („mint a könyvtekercs, öszszegöngyölődnek az egek” – Iz 34,4). E két időbeli végpont között látható mindaz, ami a korabeli világkép szerint az égbolt belső oldalán függ: „szemlélem az eget, ujjaid műve az; a holdat és a csillagokat: te alkottad őket” (8. zsoltár). Az égbolt mint egy kiterjedt lap, amelyen az égitestek és a csillagképek szemlélhetők, s amely kifeszíthető és összetekерhető – olyan összetett kép, amelyet már csak egyetlen fogalmi lépés választ el a könyvmetaforától. Ez a lépés történik meg a következő szerzőnél, aki Bonaventurára nagy hatást tett: Szent Ágostonnál, a Vallomások 13. könyvében.

„Az ég ugyanis felgöngyölődik, mint a könyv, de most mint sátorponyva feszül fölöttünk. Isteni írásod tekintélye fölségesebb, pedig átlépték már a halál küszöbét a hajdan ezt nekünk parancsodra megíró halandók. És tudod, Uram, nagyon jól tudod, hogy az embereket miként övezted bőrköntössel, mikor a bűnben halandók lettek. Ezért bőrköntös gyanánt terítetted széjjel Könyved szövedékét, egybehangzó beszédeidet. Halandó emberek szorgos keze útján feszítetted őket fölénk.”⁸

⁷ Vö. GIUSEPPE TANZELLA-NITTI: A klasszikus „Két Könyv”-metafora eszmetörténetéhez [The Two Books prior to the Scientific Revolution], *Acta Pintériana* 2 (2016) 57. (ford. Nemes Krisztina)

⁸ SZENT ÁGOSTON: *Confessiones*, XIII,15. Idézi GIUSEPPE TANZELLA-NITTI: i. m., 59, 12. láb. Az idézet megtalálható még: AURELIUS AUGUSTINUS: *Vallomások*, Gondolat, Budapest, 1987, 196. (ford. Városi István)

Az idézet elején szinte pillanatkép-szerűen érhető tetten az az absztrakciós lépés, amely az ég mint sátorlap bibliai előzményétől az ég mint könyv metaforához vezet: még elevenen látható a sátorponyva bibliai metaforája, azonban már szervesen összekapcsolódva a keresztény könyvmetaforával.

Etienne Gilson szerint a középkori augusztinizmus Szent Bonaventuránál érte el csúcspontját.⁹ Bonaventura teremtésteológiájában is az ágostoni hagyományt folytatja. Ennek meghatározó eleme, hogy a teremtett világ Isten kinyilatkoztatásának kezdete és az istenismeret forrása. Mindezt a hagyományt elsősorban Szentviktori Hugó közvetítette számára, aki mintegy száz évvel élt Bonaventura előtt, és művei az ő korára már a teológiai oktatás tananyagává váltak.¹⁰ Szentviktori Hugó *De sacramentis* című értekezésében szinte szóról szóra ugyanazt fejt ki, amit idézeteinkben Bonaventura a természet könyvéről ír. Joggal merülhet föl: mi tekinthető Bonaventuránál mégis sajátosan eredetinek? A kérdésre a ferences teremtésszemlélet gazdag spirituális és misztikus öröksége válaszol. Szent Ferencnek az Isten keze nyomát viselő, Istenre utaló teremtmények iránti szeretete, amely a *Naphimnusz* költői nyelvén szólal meg, a ferences skolasztikus teológusok egyetemi munkásságában nyert szisztematikus teológiai reflexiót.

Itt érdemes felidéznünk Hans Urs von Balthasar találó hasonlatát: Bonaventura teológiája úgy épül

⁹ Vö. ETIENNE GILSON: *The Philosophy of Saint Bonaventure*, Sheed and Ward, New York, 1938, 490.

¹⁰ Vö. GROVER A. ZINN: *Book and Word. The Victorine Background of Bonaventure's Use of Symbols*, in *Commissio Internationalis Bonaventuriana* (ed.): *S. Bonaventura 1274–1974*, vol. 2., *De vita, mente, fontibus et operibus s. Bonaventurae*, Collegio S. Bonaventurae, Grottaferrata – Roma, 1974, 144.

Szent Ferencnek (aki nem volt szisztematikus teológus) a karizmatikus felismeréseire, mint ahogyan Assisiben a Porciunkula kicsiny kápolnája fölé magasodó barokk bazilika. A hatalmas épület – akárcsak a Bonaventura építette szellemi katedrális – megvédi, megőrzi, körülveszi és kibontakoztatja a kezdetek kegyelmét.¹¹ (Érdekes ezt együtt látnunk azzal, hogy Szent Bonaventurát, aki a rendi előjáró is volt, második rendalapítónak szokás nevezni – a ferences rendtörténet fejezetei azonban más lapra tartoznak.)

Mindeddig úgy hivatkoztam a természet könyvére, mint metaforára. Tulajdonképpen mi a metafora, hogyan működik, és milyen szerepet tölthet be a teológiai gondolkodásban?

A közvélekedés gyakran úgy tekint a metaforára, mint az emelkedett, szépirói stílus eszközére, amely leginkább versekben ismerhető fel, de a mindennapi beszédhelyzetek nélküle is működőképesek. Esztétikai funkciója van csupán, mintegy „szép fölösleg”. Ezt a véleményt táplálja az iskolai oktatás is, amennyiben a metafora fogalmát szinte kizárólag szépirodalmi, költői példákkal illusztrálja.

Ezzel szemben egy, az 1970-es években kibontakozó nyelvtudományi irányzat, a kognitív nyelvészet azt állítja, hogy a metafora ennél sokkal alapvetőbb, sokkal fontosabb a nyelvhasználatban. A kognitív nyelvészet szempontjai gazdagíthatják a metaforáról szóló teológiai gondolkodásunkat is. Az irányzatot azért nevezzük *kognitív* nyelvtudománynak, mert a nyelvet úgy vizsgálja, mint a világ megismerésének eszközét. *Szóvá tesszük a dolgokat*, hogy értelmünk megragadhasa őket, hogy gondolkodni és kommunikálni tudjunk

¹¹ Vö. HANS URS VON BALTHASAR: *A dicsőség felfénylése. Teológiai esztétika*, vol. 2., *Teológiai stílusok*. 1. rész, *Klerikusok*, Sík Sándor, Budapest, 2005, 268. (ford. Görföl Tibor)

róluk. Ez a konceptualizáció, ez a fogalmi leképezés, amely során a valóságot egy fogalmi struktúrával tesz-
szük megragadhatóvá, nem más, mint a metafora lé-
nyege. Maga a nyelv metaforikus – mint Kövecses
Zoltán, a kognitív nyelvészet egyik legjelentősebb kor-
társ képviselője megállapítja.¹²

Metaforánk, a *természet könyve* kifejezhető egy egy-
szerű predikatív szerkezettel: „A természet könyv”.
A mondat alanya a *természet*, állítmánya pedig a *könyv*.
Az előbbit a kognitív nyelvészet a metafora céltarto-
mányának, az utóbbit pedig forrástartománynak ne-
vezi. Egy egyszerűbb, könnyebben érthető fogalom
jelentésszerkezetét, a forrástartományt gondolatban
átvisszük egy elvontabb, nehezebben érthető fogalom-
ra, a céltartományra. Ez utóbbit szeretnénk a metafo-
ra segítségével jobban megérteni. (Maga a metafora
szó átvitelt jelent.)

Esetünkben mi a közös és mi különbözik a két fo-
galmi tartományban, amelyeket a metafora egymás-
hoz rendel? Vagyis: Mi a metafora motivációja, mi-
től működik?

Szembetűnő különbség a két tartomány között
például a térbeli kiterjedés. A természet nagy és kö-
rülhatárolhatatlan, míg a könyv hozzá képest kismé-
retű és kézzelfogható. Ezzel összefügg, hogy az em-
ber maga is része a természetnek, mintegy belülről
szemléli, nem függetlenítheti magát tőle, a könyvvel
azonban önmagán kívüli tárgyként bánik. Végso-
ron egyszerűbb megfogalmazni azt, hogy mi a könyv,
mint azt, hogy mi a természet.

Ugyanakkor közös bennük, hogy Bonaventura vi-
láglátása szerint nemcsak a könyvnek, hanem a termé-
szetnek is szerzője, alkotója van. Bonaventura korában,

¹² Vö. KÖVECSES ZOLTÁN: *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*, Typotex, Budapest, 2005, 13.

a skolasztikus teológiai stúdiумok során olyan tekintélyes szerzők műveit olvasták és értelmezték, és a tanhagyomány csak olyan szerzők műveit örököltette tovább, akiket hitelesnek, megbízható forrásnak ítélték. Elegendő arra az összefüggésre gondolnunk, hogy latinul *auctor* – szerző, *auctoritas* – érvényesség, hitelesség, tekintély. A természet könyvének szerzője pedig a legfőbb tekintély, maga a Teremtő Isten.

Mindezekén kívül a természetre és a könyvre egyaránt jellemző a bonyolult komplexitás. Ahogyan a természet a legparányibb létezők sokaságából áll össze kozmosszá, úgy a könyv is: egyrészt a könyv „teste” különféle anyagokból készül, másrészt az általa hordozott szöveg hierarchikusan rétegzett nyelvi jeleket tartalmaz: betűket, szavakat, mondatokat. A könyvben is, a természetben is jelen vannak tehát kisebb és nagyobb, bizonyos szempontok alapján egymásnak alá- és fölérendelt egységek. Bonaventura szerint a teremtmények rangsorát a megismerőképességük határozza meg. A könyv szövegében pedig annak megfelelően szinteződnek a nyelvi egységek, hogy mekkora kifejezőképességgel rendelkeznek: az önmagukban jelentéstelen betűktől a már jelentéseselemeken, a szavakon és mondatokon át a szöveg egészéig.

A mégoly összetett rendszer azonban – a természet is, a könyv is – szabályos egységet alkot. A könyv mondatait egyben tartja a lap, lapjait meg a kötés, a könyvgerinc; a teremtmények pazar változatosságát pedig az fogja össze, hogy ugyanabban a létben részesülnek, és a maga módján mindegyikük megjelenít valamit a Teremtő tulajdonságaiból. Amit a Szó szimfóniája a zene, a többszólamúság metaforájával fejez ki, második idézetünkben, a *Collationes in Hexaameron*ban ugyanazt ragadja meg Bonaventura a színes üvegablak képével: az ablakon belépő fénysugár különféle

színeket ölt – Isten tulajdonságai is ekképpen ragyognak föl az egyes teremtményekben.

A teológiai módszertan hagyományosan az analógia fogalmával írja le azt a megismerési elvet, amelyről a kognitív nyelvészet a metaforával kapcsolatban beszél. A teológia nem tud úgy rámutatni a tárgyára és kijelentéseinek a princípiumára, mint a többi tudomány. Ebben a sajátos helyzetben a teológiai gondolkodás számára az analógiás beszédmód teszi lehetővé tárgyának megragadását. Az Istenről szóló beszéd lényegi kérdése, hogy „miként ismerteti meg magát Isten az emberi nyelvben anélkül, hogy függővé válna az emberi gondolkodástól”.¹³ A IV. Lateráni Zsinat 1215-ben kimondta, hogy a Teremtő és a teremtmény közötti hasonlóság csak úgy jelölhető meg, ha tudomásul vesszük a még nagyobb különbséget, amely fennáll közöttük. Ugyanakkor mégis minden megismerésünk az érzéki tapasztalattal veszi kezdetét, de nem korlátozódik csupán arra.¹⁴ – Ez a gondolat közeli rokona annak, amelyet a metaforákkal kapcsolatban felvázoltunk, illetve Bonaventura megismerési elvének, amely *per visibilia ad invisibilia*, a látható dolgoktól a láthatatlanok felé tájékozódik.

Végezetül nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a *liber creaturae* gondolata igen termékeny folytatásra talál a kortárs egyházi tanításban, mégpedig – mint ezt a *Dei Verbum*, a *Verbum Domini*, legújabbban pedig a Ferenc pápa *Laudato si'* kezdetű enciklikájának számos szöveghelye igazolja – gyakran Szent Bonaventura közvetítésével. Donath Hercsik szerint

¹³ GERHARD LUDWIG MÜLLER: *Katolikus dogmatika. A teológia tanulmányozásához és alkalmazásához*, Kairosz, Budapest, 2007, 29. (A Kinyilatkoztatásteológiai ismeretelmélet c. részt ford. Hegyi Márton.)

¹⁴ Vö. uo. 28.

„az Isten Igéje az egyetlen fogalom, amely képes összefogni azt a sok és sokféle aspektust, amely Isten és a világ kapcsolatát kifejezi”.¹⁵ Amikor a II. Vatikáni Zsinat kulcsfontosságú dokumentuma, a *Dei Verbum* kezdetű dogmatikus konstitúció az Isten Igéje mint központi fogalom köré rendezi el az önmagát közlő Istenről szóló tanítást, ebben folytathatónak bizonyul Bonaventura igeteológiája. A *Verbum Domini* kezdetű apostoli buzdításban (2010), amely a *Dei Verbum* lelkipásztori szempontok ihlette újraolvasása, a természet könyve úgy szerepel, mint Isten Igéje analóg jelentéseinek egyike – Bonaventurára hivatkozva.¹⁶ A *Laudato si'* kétféleképpen szólaltatja meg szerzőnket a Föld mint közös otthonunk iránti felelősség és gondviselés (*cura della casa comune*) témakörében: egyrészt Szent Ferenc életrajzírójaként és a ferences természetszemlélet közvetítőjeként, másrészt azonban úgy is, mint szisztematikus teológust, akinek tanítása szerint a teremtett világ ajándék: isteni Szó, melynek az embert a Teremtővel való párbeszédre, a tevékeny szeretet és felelősség válaszára kell indítania.¹⁷

¹⁵ Donath Hercsiket idézi VÁRNAI JAKAB OFM: A *Dei Verbum* a *Verbum Domini* fényében, *Sapientiana* 6 (2013/1) 19.

¹⁶ A *Verbum Domini* és a *Dei Verbum* egyenes és közvetett Bonaventura-idézetéből válogatás található itt: BALÁZS ÁKOS JEROMOS OFM: *A liber creaturae metafora Szent Bonaventura műveiben, különös tekintettel a Breviloquiumra és a Collationes in Hexaëmeronra*, *Acta Pintériana* 8 (előzetes, „in press” változat) [2022. 01. 31.] https://acta-pinteriana.hu/archivum/acta-pinteriana-8_balazs_in-press.pdf

¹⁷ Szent Bonaventurának a *Laudato si'*-ben megjelenő egyes gondolatait és összhatását részletesen elemzi a következő tanulmány: ANDREA DI MAIO: *Tracce e spunti bonaventuriani nella Laudato si'*, *Antonianum* 2016 (4) 819–857.

Bibliográfia

- AUGUSTINUS, AURELIUS: *Vallomások*, Gondolat, Budapest, 1987. (ford. Városi István)
- BAGYINSZKI PÉTER ÁGOSTON: *A matematika tartja össze a természet széthasadt könyvét*, Magyar Tudományos Akadémia, 2016. 12. 23. [2022. 01. 31.] https://mta.hu/tudomany_hirei/a-termeszet-konyvenek-szekularizalodasa-107270
- BAGYINSZKI ÁGOSTON OFM (szerk.): *A „Természet könyve” mint a „Szentírás könyvének” analógiája. A „Két könyv”-metafora mai jelentősége a természettudomány és a teológia párbeszédében*, Konferenciakötet (Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola, Budapest, 2018. november 17.), Sapientia Füzetek 34., L'Harmattan – Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola, Budapest, 2019.
- BALÁZS ÁKOS JEROMOS: *A liber creaturae metafora Szent Bonaventura műveiben, különös tekintettel a Breviloquiumra és a Collationes in Hexaëmeronra*, *Acta Pinteriana* 8 (előzetes, „in press” változat). [2022. 01. 31.] https://acta-pinteriana.hu/archivum/acta-pinteriana-8_balazs_in-press.pdf
- BALTHASAR, HANS URS VON: *A dicsőség felfénylése. Teológiai esztétika*, vol. 2., *Teológiai stílusok*, 1. rész, *Klerikusok*, Sík Sándor, Budapest, 2005. (ford. Görföl Tibor)
- BONAVENTURA, SZENT: *A hit rövid foglalatja. Breviloquium*, Kairosz, Budapest, 2008. (ford., jegyz. Dér Katalin)
- BONAVENTURA, SANCTUS: *Breviloquium*, in uő: *Doctoris Seraphici S. Bonaventurae. Opera omnia*, t. V., Collegium Sancti Bonaventurae, Quaracchi, 1891, 199–292.

- BONAVENTURAE, SANCTI: Collationes in Hexaameron, in uő: *Doctoris Seraphici Bonaventurae. Opera omnia*, t. V., Collegium Sanctae Bonaventurae, Quaracchi, 1891, 327–454.
- BONAVENTURA, SANCTUS: Commentarius in Ecclesiasten, in uő: *Doctoris Seraphici S. Bonaventurae. Opera omnia*, t. VI., Collegium Sancti Bonaventurae, Quaracchi, 1893, 1–104.
- BONAVENTURA, SANCTUS: *Doctoris Seraphici S. Bonaventurae. Opera omnia*, t. V., Collegium Sanctae Bonaventurae, Quaracchi, 1891.
- BONAVENTURAE, SANCTUS *Doctoris Seraphici S. Bonaventurae. Opera omnia*, t. VI., Collegium Sancti Bonaventurae, Quaracchi, 1893.
- BOUGEROL, JACQUES GUY: *Introduzione a San Bonaventura*, Edizioni L.I.E.F., Vicenza, 1988. (ford. Abele Calufetti)
- CZIGLÁNYI ZSOLT: *Az Ószövetség története*, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, Pécs, 2016.
- GILSON, ETIENNE: *The Philosophy of Saint Bonaventure*, Sheed and Ward, New York, 1938.
- HORVÁTH PÁL: Bonaventura élete, életműve és Breviloquiuma, in *Szent Bonaventura: A hit rövid foglaltata. Breviloquium*, Kairosz, Budapest, 2008, 297–320. (ford., jegyz. Dér Katalin)
- KÖVECSES ZOLTÁN: *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*, Typotex, Budapest, 2005.
- MAIO, ANDREA DI: *Tracce e spunti bonaventuriani nella Laudato sí'*, *Antonianum* 2016 (4) 819–857.
- MCCLAIN, DANIEL WADE: *History and the Hexaëmeron. Bonaventure's Reading of Genesis 1*, Sapientia, an online publication of the Henry Center at Trinity International University, May 31, 2017. [2022. 01. 31.] <https://henrycenter.tiu.edu/2017/05/history-the-hexaemeron/>

- MÜLLER, GERHARD LUDWIG: *Katolikus dogmatika. A teológia tanulmányozásához és alkalmazásához*, Kairosz, Budapest, 2007.
- RATZINGER, JOSEPH: *San Bonaventura. La teologia della storia*, Edizioni Porziuncola, Assisi, 2008. (ford. Marcella Montelatici)
- ROSA, LUCA DE: *Dalla teologia della creazione all'antropologia della bellezza. Il linguaggio simbolico chiave interpretativa del pensiero di San Bonaventura da Bagnoregio*, Cittadella Editrice, Assisi, 2011.
- TANZELLA-NITTI, GIUSEPPE: A klasszikus „Két Könyv”-metafora eszmetörténetéhez [The Two Books prior to the Scientific Revolution], *Acta Pintériana* 2 (2016) 55–75. (ford. Nemes Krisztina)
- VÁRNAI JAKAB OFM: A *Dei Verbum* a *Verbum Domini* fényében, *Sapientiana* 6 (2013/1) 1–19.
- WINTHIR RAUCH: *Das Buch Gottes*, Münchener Theologische Studien 20., Max Hueber Verlag, München, 1961.
- ZINN, GROVER A.: Book and Word. The Victorine Background of Bonaventure's Use of Symbols, in *Commissio Internationalis Bonaventuriana* (ed.): *S. Bonaventura 1274–1974*, vol. 2., *De vita, mente, fontibus et operibus s. Bonaventurae*, Collegio S. Bonaventurae, Grottaferrata – Roma, 1974.

